

Konstantin Päts – algusest lõpuni

Toomas Karjahärm. Konstantin Päts.

Poliitiline biograafia. I osa: vabameelne opositsionäär (1874–1916). Tartu, Rahvusarhiiv, 2018, 511 lk.

Ago Pajur. Konstantin Päts. Poliitiline biograafia. II osa: riigimees (1917–1956).

Tartu, Rahvusarhiiv, 2018, 878 lk.

Seppo Zetterberg

Rahvusarhiivi avaldatavas elulugude-sarjas „Eesti riigijuhid 1918–1949/1944“ on ilmunud Konstantin Pätsi (1874–1956) biograafia. Ülesanne usaldati kahele kogenud ja kriitilise mõttega ajaloolasele. Esimese, aastani 1916 ulatuva osa on kirjutanud Toomas Karjahärm, teise osa Ago Pajur. See projekt, mille vilju olen juba kaua huviga oodanud, on andnud tulemuseks kaheosalise, peaaegu 1400-leheküljelise uurimuse.

Konstantin Päts ei ole uurimiseks lihtne objekt. Ma ei pea silmas ainult seda, et tema poliitika, eriti 1934. aastast peale, ja tema suhtumine Nõukogude Liidu nõudmistesse 1939. ja 1940. aastal on tekitanud ühiskonda lõhestavaid hinnanguid. Pean silmas ka seda, et keerulise allikateseisu tõttu on Pätsi poliitilise tegevuse kaardistamine ränk väljakutse.

Ajaloolase seisukohalt pole olemas „häid“ või „halbu“ sündmusi ega isikuid. Kõik uurimisobjektid on omast kohast huvitavad ja neid tuleb uurida professionaalselt ning eelarvamusteta – ja muidugi kriitiliselt. Ajaloourimisse ei kuulu ka moraliseerimine või kaasajooksmine poliitilise konjunktuuriga. Seda on põhjust alla kriipsutada just praegusel ajal, mil vaba, kriitilise ajaloourimise asend on mõnes Euroopa riigiski sattunud üha ahtamasse olukorda.

Konstantin Pätsi kohta on kirjutatud „kõikvõimalikku“ selle sõna tõelises tähenduses. Kirjutiste tooni ja rõhuasetusi on mõjutanud tollane poliitiline olukord. Pärast 1934. aastat langeti Eestis, „Pätsi Eestis“, tema kriitikavabasse kiitmisel ja Nõukogude okupatsiooni kümnendeil polnud võimalustki tema tegevust ausalt analüüsida.

Ka pagulaskirjanduses oli erisuguseid va-

riante. Millal käsitleti Pätsi siidkinnastega ja idealiseeriti kui kaotatud Eesti juhti, millal langeti jälle otsese põhjamise ja süüdistusteni Eesti juhtimises katastroofini. Tuleb mees pidada ka seda, et ajaloo uurija jaoks vältimatu algallikate takistusteta kasutamine ja nende põhjal objektiivne analüüsimine oli Nõukogude Eestis võimatu ning vabas Lääneski allikaid tegelikult polnud. Paljud ehitati üles – ja ehitatakse edasi – mälestuste toel, mis ajaloo uurimise puhul pole alati ideaalne lahendus.

Kõik eelöeldu oli mul meeles, kui võtsin kätte kaheosalise Konstantin Pätsi eluloo.

Toomas Karjahärm tuletab meelde, et Pätsi varasemas tegevusse puutuvad arhiivid, sealhulgas ka tema enda paberid, on juba ammu kadunud ja võrreldes näiteks Jaan Tõnissoniga kajastavad avalikud allikad Pätsi tegevust vaid põgusalt. Ago Pajuri kirjutatud osa puhul on asjalood veidi teistsugused. Allikate seis on mitmes mõttes lihtsam, kuid „riid“ Pätsi tähenduse ja tema motiivide suhtes on intensiivsem, isegi agressiivne. „Ühelt poolt on Pätsi ülistatud taevani, kiites teda (peaaegu ainsaks) riigiloojaks, teiselt poolt neetud põrgu põhja, süüdistades riigireetmises.“ (lk. 7) Pajur juhibki tähelepanu, et Pätsi isiku ümber möllavad kired ei näita vaibumise märku praegugi, 60 aastat pärast tema surma. „Osalt näivad vastandlike leeride seisukohad koguni kivinevat, mis toob kaasa teise poole argumentide jäärapäise eiramise.“ (lk. 7–8) Silmas pidades seda, ajaloo uurijale mitte kõige lihtsamat lähtekohta, peab ütleva, et Pajur on tulnud oma ülesandega hästi toime. Ta tutvustab ka teiste autorite nägemusi, kuid enda omi argumenteerib kindlalt.

Kujundades tervikpilti Pätsist, oleks olnud soovitatav kasutada ka välismaiseid arhiive. Mulle tulevad ennekõike pähe Briti, Saksa, Soome ja miks mitte ka Rootsi arhiivid. Välismaise ainese põhjal oleks saanud Pätsi ja tema tegemisi jälgida ka väljaspoolse vaate kaudu. Sest on ju selge, et aktiivne poliitiline tegelane ja mitmekordne Eesti riigipea huvitas ka välismaid.

Karjahärmi järgi on tema panuse eesmärk „tuua lugejani Pätsi tsaariaegse poliitilise tegevuse põhifaktid kontrollitud ja täpsustatud kujul – niipalju kui see on osutunud võimalikuks – tolle aja ühiskondlike protsesside ja tähtsamate sündmuste taustal, uurida kokkuvõtlikult tema mõttemaailma, ideid ja eesmärke“ (lk. 17). Nii laiaulatuslik lähenemismoodus on õige, aga kõike muud kui hõlbus.

„Konstantin Pätsi elukäik on ülev ja dramaatiline. Talle sai osaks riigimehele ebatavaline ja vastuoluline saatuse. Ühelt poolt õnnestus tal

muuta tõelisuseks oma põlvkonna kõige julgem unistus iseolemiseks ja omariiklusest, teiselt poolt aga pidi ta nägema kogu loodud riikliku ehitise kokkuvarisemist, Eesti riigi hävitamist võõra võimu poolt, kes kasutas teda kattevarjana oma kuritegelike plaanide elluviimisel.“ (lk. 9)

Karjahärm pöörab tähelepanu ka sümpaatiatele ja antipaatiatele Pätsi suhtes ning mustvalgetele hinnangutele tema kohta, „mis on maiuspala kõmuhimulisele meediale“ (lk. 10). Laiad rahvahulgad, isegi ajaloouurijad annavad kergesti meie aja seisukohast „seletusi sündmustele, mis toimusid teistsuguses reaalsuses“ (samas). Päts ja tema tegevus on selle kohta hea näide.

Hoolimata keerulisest allikateseisust joonistab Karjahärm hea pildi Pätsi elujärgust Eesti iseseisvumise käigus. Karjahärm näitab, kuidas Riia vaimuliku seminari õpilasest kujunes eesti poliitilise liikumise silmapaistev tegelane: peatoimetaja, arvamusekujundaja, pagulane ja poliitik.

Aastal 1894 alustas Päts õpinguid Keiserliku Jurjevi Ülikooli ehk Tartu ülikooli õigusteaduskonnas. Õpingud tegi ta läbi kaheksa semestriga, niisiis normaalaajaga. Lojaalsustunnistuse järgi oli tema käitumine olnud eeskujulik ning ta polnud võtnud osa mingisugustest seadusvastastest üritustest.

Pätsi elu üks pöördepunkte oli aasta 1900, mil ta siirdus Tallinna. Seal avanes talle mõjurohke tegevusväli ajalehes Teataja. Ajalehe asutamist käsitleb Karjahärm üksikasjalikult. Ajaleht oli mõeldud ennekõike Tallinna ja Põhja-Eesti jaoks, sest Lõuna-Eestis domineeris Postimees. Teataja idee autor oli Eduard Vilde, kuid lehe tegelik asutaja ja loa taotleja oli Konstantin Päts. Teataja tiraaž ulatus 1905. aastal isegi 10 000-ni.

Miks sai Pätsist ajalehe peatoimetaja, kuigi tema ajakirjandustegevus oli peaaegu olematu? Karjahärm vastab, et tõenäoliselt arvati, et Päts täidab ametlikke kriteeriume: ta oli õigeusklik ja õppinud Riia vaimulikus seminaris, tal oli kõrgem juriidiline haridus, ta oli poliitiliselt lojaalne ja oskas hästi vene keelt.

Kõik Teataja toimetuse liikmed olid radikaalses opositsioonis tolleaegse riigikorruga. Karjahärm kriipsutab igati põhjendatult alla: „Paneb imestama, et nii vasakpoolne toimeetus klappis peatoimetajaga, kes pahempoolse liberaalina oli mõõdukas radikaal ja legaalse võitluse pooldaja ning suhtus vägivaldsesse pöördesse täiesti eitavalt.“ (lk. 85) Radikaalne ajaleht pälvis kriitikat eriti Postimehe suunal.

Seal teritas teiste hulgas sulge Villem Reiman, aga ennekõike teadagi Jaan Tõnisson.

Tegevus peatoimetajana tiris Pätsi üha sügavamale poliitikasse. 1904. aastal kutsus ta eestlasi murdma sakslaste võimumonopoli Eesti linnades ning Tallinna linnavolikogu valimistel valitigi ta linnavolinikuks. Järgmise aasta algul valiti Päts linnanõunikuks ja aprillis aselinnapeaks.

Karjahärm juhib tähelepanu sellele, et üldpoliitiliste teemade kõrval kerkis Pätsi artiklites üha sagedamini esile maaomavalitsuste reform. Aasta lõpu poole tugevnes Teataja „sotsiaaldemokraadistumine“, kui lehes hakkas üha rohkem ilmuma sotsiaaldemokraatidest poliitikute kirjutisi. Karjahärm käsitleb ulatuslikult 1905. aasta dramaatilisi arenguid Eestis ja Pätsi tegevust.

Hoo sisse saanud ühiskondlik aktiivsus, vabaduspäevad peatati detsembris 1905 kehtestatud sõjaseisukorra ja Teataja sulgemisega. Pätsi viimane kirjatükk ilmus 10. novembril.

Päts põgenes välismaale. Paljude eestlaste kombel oli sihiks algul Šveits, seejärel Soome. Soomes – niisiis üsna Peterburi naabruses – püüdis Päts pörandaalusena mõjutada muu hulgas ka Vene Duuma tegevust. Siirdunud Helsingi lähistelt Karjala kannasele Ollilasse kirjutas ta jaanuaris 1909 Peterburi Teatajasse kaheosalise juhtkirja „Soome–Eesti sild“. See peegeldas huvitavalt Pätsi käsitust soomlaste ja eestlaste lähenemisest. „Meie rahval ei ole teist loomulikumat ja lähemat kultura-rahvast kui just soomlased,“ tõdes ta. (lk. 259) Sellest juhtkirjast sai alguse Pätsi pikaajaline Soome-ihalus. Tema nägemused konkretiseerusid 1918. ja 1919. aastal Soome-Eesti kaksikriigi unistuspildina.

Hea näide Karjahärmi analüütilisuse kohta on ulatuslik põhipeatükk „Ideoloogia ja poliitika“. Pätsi huviobjektide skaala oli lai: „[– –] poliitilised voolud ja erakonnad, konstitutsiooniline riigikord, parlament (Riigiduuma), valimisõigus, ühistegevus, kool ja haridus, ühiskonnateooriad ja majandusteaduslikud õpetused jmt.“ (lk. 262) Lisaks tõlkis Päts eesti keelde mitmeid poliitikat käsitlevaid teoseid, eeskätt saksa keelest.

Karjahärm peab adekvaatseks ja realistlikuks Pätsi hinnangut, et eesti sotsialistid „olid 1905. aastal nõrgad nii teoorias kui ka praktikas, strateegias ja taktikas.“ (lk. 269) Ent mida arvas Päts Eesti omavalitsusest ja autonoomiast? „Päts taotles Eestile üldise valimisõiguse alusel moodustatud ning kohalikes küsimustes seadusandluse õigust omavat maaomavalitsust, kus kõik kohalikud rahvused ja seisused oleksid

esindatud [– – –].“ (lk. 287) Eeskujuks pidas ta Soome Seimi, kus olid esindatud soomlased ja rootslased, s. t. soome- ja rootsikeelsed.

Ka mitmetes oma teistes kirjutistes räägib Päts „Soomemaa rootslastest“ ja sellest, kuidas baltisakslased peaksid neist eeskju võtma. Päts ei saanud ehk päriselt aru – ja sellesama otsa põrkun ka nüüdis-Eestis –, et soomerootslased olid ja on ikka soomlased, ainult et nende emakeel on rootsi keel.

Kui poliitiline olukord Balti kubermangudes muutus soodsamaks, ilmus Päts augustis 1909 vabatahtlikult ametivõimude ette. Ees ootas Krestõ vangla, kust ta vabanes märtsis 1911. Nüüd hakkas Päts toimetama ajalehte Tallinna Teataja. Tal oli alguses raske kodumaal valitsevate uute oludega kohaneda, aga vähehaaval hakkas tema ühiskondlik kaalukus kasvama.

Esimese maailmasõja puhkemine suvel 1914 mõjutas väga palju ka Eesti ühiskonda. Oma programmilises artiklis „Tõsisel ajal“ kirjutas Päts märtsis 1915: „Nagu iseenesest langevad endised piirid ja kitsendused kokku, uued asutused, uued eluavaldused astuvad loodusejõulise kindlusega nende asemele. Rahavaste elus nõuavad nüüd need aated julgelt teokstegemist, mis aastasajad südamate salajamates nurkades võisid varju leida.“ (lk. 355) Päts osutas ka, et sõda mitte ainult ei hävita, vaid ka loob.

Tallinna Teatajas 13.12.1914 juhtis Päts tähelepanu, et aeg töötab vääramatult eestlaste kasuks ja ajaloolises võitluses aadliga jõuavad eesti haritud mehed rahva soove täites niikuinii oma ihaldatud eesmärgile. Tõenäoliselt pidas ta silmas eesti enamusega maaomavalitsust ja võimalikult laia poliitilist rahvusautonoomiat, kuid mitte iseseisvat Eesti riiki. Midagi seesugust ei pakkunud välja ükski tõsiseltvõetav eesti poliitik enne aastat 1917, kuigi vahel on tahetud sedagi näha.

Septembris 1915 valminud Eesti kubermangu maaomavalitsuse reformikavandis pakuti selgelt ja üksmeelselt välja, et maaomavalitsuse ülesanded peavad rüütelkonna seisuslikelt asutustelt täies ulatuses üle minema maaomavalitsuse üldkogule. Alles 1930. aastatel selgus, et reformikava oli tegelikult koostanud kas Päts üksinda või koos rüütelkonna esimese kaitsesekretäri Berendt von Wetter-Rosenthaliga. „Seega on põhjust rääkida sisuliselt eesti-saksa ühisprojektist, kompromissist ja kokkuleppest [– – –],“ kirjutab Karjahärm. (lk. 373) Rüütelkonna komitee kiitis eelnõu kavandi heaks, niisamuti Tallinna linnavalitsus ja linnavolikogu.

Eesti-Saksa lepingut kaitses Päts mitmes oma ajalehekirjutises. Karjahärm märgib siis-

ki, et „eesti-saksa kokkuleppe konservatiivne ideoloogia [oli] kaugel demokraatlikest põhimõtetest, üldisest valimisõigusest ja poliitilisest rahvusautonoomiast [– – –]“ (lk. 383) Pätsi ja Wetter-Rosenthal'i tehtud reformikava jäi lõpuks toppama Peterburi ametiisikute taha.

Toomas Karjahärmil on õnnestunud luua kriitiline ja mitmekülgne pilt Konstantin Pätsi aina tähelepanuväärsemaks muutunud poliitilise tegevuse kohta enne Eesti iseseisvumist.

Pätsi eluloo esitamist jätkab Ago Pajur veidi vähem kui 800 lk. võrra. Esimene peatükk käsitleb Eesti iseseisvumise sünniaegu. Seda on ta põhjalikult uurinud juba oma varasemates töödes ja seilab seetõttu suveräänselt talle tuttavates vetes. Kui Maanõukogu 1917. aasta suvel kokku tuli, ei valitud Pätsi selle esimeheks, vaid ta kaotas napilt vasakpoolsete kandidaadile Artur Vallnerile. „Minu esimene läbikukkumine,“ kirjutab Päts hiljem ning mitte ilma kibeduseta: „Ma mõtlesin, et sellele kohale pääsemiseks mingisugused õigused on, et ma oma tegevusega, oma väikeste kannatustega seda au oleksin võinud osaks saada, et ma esimese Eesti rahva „parlamendi“ juhatajana oleksin võinud olla.“ (lk. 45–46) Kaotusel oli ehk mõju sellele, et Päts oli Maanõukogus passiivne. Sügisel 1917 sai ta palsamit oma haavadele, kui ta valiti Maavalitsuse esimeheks.

Veel kevadel ja suvel 1917 oli eesmärgiks Eesti osariik Vene Föderatsioonis. Riikliku iseseisvuse mõte hakkas esile tulema alles hiljem, osalt Saksa ohu kasvades, osalt bolševike Oktoobrirevolutsiooni tagajärjel. 15. novembril kuulutas Maanõukogu end kõrgeima võimu kandjaks. Mõned juristid pidasid 1930-ndatel aastatel seda otsust märgiks Eesti lahutamisest Venemaast ja iseseisva riigi loomiseks. Pajur suhtub sellesse nägemusesse kriitiliselt – ja minu arvates õigustatult.

Nõukogude Vene ja Saksa oht ning bolševike terror Eestis viisid iseseisvuse väljakuulutamiseni 24. veebruaril 1918. Pätsist sai Ajutise Valitsuse peaminister. Järgmisel päeval okupeerisid sakslased Eesti ning okupeerija Ajutist Valitsust ei tunnustanud. Suvel Päts arreteeriti ja ta naasis kodumaale alles keiserliku Saksamaa kokkuvarisemise järel novembris.

Ago Pajur võinuks heita pilgu ka sellele, et selsamal ajal, kui Saksamaa hoidis Eestit okupatsiooni kütkes, sai kodusõda pidav Soome valitsus Saksalt tuge punamässuliste vastu ning Soome saabus 10 000-meheline Saksa *Ostseedivision*. Isesugune paradoks oli, et kevadel 1918 arendasid nii Konstantin Päts kui ka Soome peaminister P. E. Svinhufvud mõtet Soome ja

Eesti kaksikriigist. On usustav, et kaksikriigi abil oleks Saksa karm okupatsioonipoliitika Eestis pehmenenud.

Pean heaks Ago Pajuri otsust mitte hakata lähemalt analüüsima 1918. aasta novembris alanud Vabadussõja sündmusi, vaid piirduda Pätsi poliitilise tegevusega. Lahkumine peaministri ülesandeist maikuu algul 1919 oli Pätsile mõru pill, nagu Pajur ka näitab, kritiseerides muu seas Märt Raua teistsugust nägemust. Lahkumise kibedust lisas seegi, et Asutavas Kogus oli Päts vaid lihtliige.

Kuid varsti tõusis Päts taas. Aastal 1921 moodustas ta jälle valitsuse ning astus rambivalgusse, nüüd esimest korda riigivanemana. Valitsus oli pikaegne, sest püsis koos 22 kuud. Oma esimese puhkuse riigivanemana veetis Päts Saaremaal. Päris jõude „riigi-isa“ siiski ei olnud, vaid ta võttis osa ka mitmesugustest üritustest ning juhtis tähelepanu ka kohalikele puudustele: „Kehva mulje jätsid riigivanemale ka Saaremaa kooliolud, mille viletsuse üle ta imestas kooliõpetajate suvekursusel.“ (lk. 206)

Pätsi huvi Soome vastu ei kustunud. Mais 1922 tegi ta oma esimese riigivisiidi ja selle suund oligi põhjapoolne naabermaa. Reisi ajal oli tal mõttevahetusi president K. J. Stålbergiga. „Neist mõttevahetustist selgus, et mõlema maa poliitikas mingisuguseid lahkuminekuid ei ole ja et neid ka tulevikus ei töota olla,“ rõhutas Päts. (lk. 233) Teistsuguseid andmeid serveerib aga Ago Pajur, kui tsiteerib Läti Helsingi saadiku vestlust Friedrich Akeliga: „Päts lahkus Soomest täiesti rahulolematuna.“ (lk. 233) Kui Päts oli küsinud, kas peaks lähiaegadel kutsuma kokku Soome, Eesti ja Läti valitsusjuhtide konverentsi, oli Stålberg Läti saadiku jutu järgi vastanud: „Soome ei ole põhimõtteliselt vastu, aga seda võib arutada hiljem telefoni teel.“ (lk. 234)

Pajur on hoolikalt üle vaadanud Pätsi tegevuse kõige olemuslikumad etapid 1920-ndail ja 1930-ndate algul. Tähelepanu all on muu hulgas kuulus Harju Panga küsimus ja „naftasündikaat“, niisamuti Pätsi sünnipäevapeod. Viimaste puhul oli tunda juba otsest „riigiisa“ kultuse hõngu. Näiteks toimus 1934. aastal „Estonias“ kolmetunnine juubeliaktus. „Saal oli pilgeni täis, esiridades valitsus, tuntud poliitikud ja diplomaadid.“ (lk. 447)

Omaette põhiline peatükk on „Autoritaarne riik (1934–1939)“. Seda aega analüüsib Pajur mitmekülgsest – nii palju, kui auklik allikabaas seda lubab. Riigipöörde esimene etapp toimus 12. märtsil 1934, kui muuseas sai Laidoner laialdased võimuõigused, riigis kuulutati välja kaitse seisukord ning riigivanema ja parlamendi

valimised lükati edasi. Peamised tegelased olid küll Päts ja Laidoner, aga ilma riigi kõrgemas juhtkonnas olevate abilisteta olnuks pööret võimatu teostada. Neist abilistest on Pajur koostanud nimekirja ja arutlenud ka selle üle, millal langetati otsus pöörde korraldamisest. Selle kohta on ju nii mälestustes kui ka uurimustes väga erinevaid arvamusi.

Keset dramaatilist 1934. aastat tegi Soome president P. E. Svinhufvud augustis visiidi Eestisse; riigipeade regulaarseid visiite oli korraldatud juba 1931. aastast peale. Et aga tegemist oli eravisiidiga, siis kõneluste teemad – kahjuks – avalikkusesse ei jõudnud.

2. oktoobri 1934 sündmused kujutasid endast riigipöörde „teist etappi ja parlamentaarse demokraatia lõppakordi“ (lk. 502). Võim oli nüüd Pätsi käes. Uus põhiseadus kiideti Rahvuskogus pidulikult heaks 28. juuli 1937 istungil. „Mõni vastuhäl ei muutnud midagi ning Rahvuskogu käitus just nii, nagu valitsevad ringkonnad ootasid, ja uus põhiseadus sai just selline, nagu Päts soovis,“ resümeerib Pajur (lk. 547).

Põhiseadus kuulutas rahva kõrgeima võimu kandjaks, mis äratas opositsioonis lootusi demokraatia tagasitulekust. Nii siiski ei läinud. Põhiseadus tugevdas autoritaarset süsteemi ja liikus demokraatiast üha kaugemale. Pätsist sai president, aga diktatuurist ei saa Pajuri arvates rääkida. See au kuulus näiteks kahe Eesti lähiriigi juhtidele, Stalinile ja Hitlerile.

Teose viimase peatüki on Pajur pealkirjastanud sisukalt – „Riigikaotus 1939–1956“. Üks keskeid küsimusi on: miks jäi Eesti 1930-ndate lõpul üksinda? Pajur tõdeb, et sageli on viidatud autoritaarsele valitsemisele ja süüdistatud eelkõige Pätsi ja Laidoneri. (lk. 624) Näiteks mõistsid nii Soome vasak- kui ka parempoolsed hukka Eesti riigikorra, aga siiski polnud poliitilist koostööd Soomega sündinud ka enne Pätsi autoritaarset valitsust 14 aastat kehtinud demokraatia ajal. Tõsi küll, erandiks oli salajane sõjaline koostöö Soome ja Eesti vahel. Lisaks tuleb meele pidada, et Soome poliitika oli suunatud suhete tihendamisele Skandinaaviaga, mitte lähenemisele Baltikumiga. Skandinaavia huvitas muidugi ka Eestit, aga Põhjamaadele ei tundunud Eesti ahvatleva partnerina. See oli Balti riik, mitte Põhjamaa.

Kui Saksamaa 1. septembril 1939 ründas Poolat, siis Eesti juhid ei näinud veel ohtu. Päts puhkas pärast Saaremaa reisi ja valmistus sõitma Tartusse, kus ta asetas nurgakivi Kaitseliidu majale. Otsides vastust küsimusele, kas mobilisatsioon oleks Eestit päästnud, kui Moskvast tuli ultimaatum, tsiteerib Pajur Jüri Anti. Selle järgi

mobilisatsioon ei oleks „Eesti olukorras eriti midagi muutnud...“, kui ehk välja arvata sellega kaasnevat rahvuslik-riiklikku enesetunde tõusu, rahva ja relvajõudude enam pinguletõmbamist kriisisituatsioonis.“ (lk. 670) See on „kibe“ tõde, kuigi seda ei taheta veel tänapäevalgi mõnest vaatekohast möönda.

2. oktoobril ratifitseeris valitsus oma koosolekul Eesti ja Nõukogude Liidu vastastikuse abistamise lepingu. Miks Eesti sellega soostus? Järeltarkusena on esitatud mitmesugust kriitikat, kuid Pajuri kokkuvõte on jahe: „Kuid ilmselgelt tegid nad valiku vastavalt oma teadmiste ja arusaamale ning Eesti riigile ja rahvale parimat soovides. Otsustajad ei olnud ei reeturid ega rahva mahamüüjad, kuid nad ei olnud ka ilmeksimatud ega pruukinud talitada ainuõigelt moel.“ (lk. 698) Otsust ei saa niisiis vaadelda meie aja perspektiivist, vaid tuleb end asetada tolle aja olukorda ja otsustajatele tollal kättesaadava teabe keskele.

Baaside leping ei kergendanud olukorda sugugi, vaid raskem aeg oli alles ees. Selle dramaatika on tuttav. Kuid Eesti juhtkond ei reageerinud ohu kasvule. Pajur arutleb: „Jääb üle vaid mõistatada, kas säärase muretuse (või fatalismi?) taga olid riigijuhtide teadmatuse ja naiivsuse, soov pidurdada kuulujutte ja rahustada meeli või traditsionaalne usk, et jaanalinnu kombel pea liiva alla peitmine aitab raskused üle elada.“ (lk. 729)

Igal juhul 16. juuni õhtul langes liisk oma paljude, tänasessegi päeva ulatuvate tagajärgedega. Päts polnud Eesti alistumise taga üksinda. Otsuse tegemisel osalesid riigi valitsus ja Riigivolikogu ning Riiginõukogu riigikaitse- ja väliskomisjon, sealhulgas muuseumis ka Jaan Tõnisson. Isegi opositsioon ei näinud teist võimalust peale alistumise.

Riigivolikogu II koosseis kogunes 21. juulil ja kuulutas Eesti Nõukogude Sotsialistlikuks Vabariigiks. Selsamal õhtul kirjutas Päts alla oma viimasele käskkirjale. „Seega sai senine skisofreeniline, absurdne ja sürrealistlik olukord Pätsi jaoks 23. juulil läbi.“ (lk. 763) Pajur esitab veel tähtsa küsimuse: miks Päts säärast olukorda nii kaua talus ning omaenda kätega Eesti Vabariigi lammutamisele kaasa aitas? (samal ajal Pajuri järgi oli üks põhjusi liigne (enese) usaldus. Päts pidas end heaks vene inimeste, kultuuri ja hingelaadi tundjaks ega märganud neid radikaalseid muutusi, mis Venemaal kommunistliku diktatuuri ajal olid toimunud. Ning ta uskus Stalini ja Molotovi lubadustesse säilitada Eesti riik.

Pärast suve 1940 oli Pätsil ees veel aastani

1956 kestnud Kolgata tee Nõukogude Liidus.

„Konstantin Päts ei olnud ei ingel ega ilmeksimatu paavst, samuti mitte saatan ega riigireeturist Juudas, vaid inimene kõigi oma puuduste ja vourustega. Tavainimesest eristab teda vaid tohutu panus, mille ta andis Eesti riigi arengusse – seda nii heas kui ka halvast,“ kirjutab Pajur. (lk. 805)

Konstantin Pätsi viimaste Eestis veedetud päevadega liitub ka niinimetatud Pätsi „poliitiline testament“. Selle sisu oli olnud juba kaua teada, kuid et originaali polnud leitud, siis oli isegi kaheldud, et see „testament“ polegi ehtne. Aga on küll. Sügisel 1992 võeti Helsingi ülikoolis arvele Savo osakonna arhiivi, kus leidis ruudulisele paberilehekesele ja ruudulisele poognale käsitsi kirjutatud tekst. Tegu oli mingisuguse memorandumiga ja selle kaaskirjaga, mille all olid tähed „K. P.“. Kui mulle neid tekste näidati, taipasin, et tegu on „poliitilise testamendi“ algupärase, Pätsi käega kirjutatud eksemplari-ga.¹ Selles sisalduvate nägemuste suhtes võime muidugi olla mitmelgi arvamusel.

Toomas Karjahärmi ja Ago Pajuri sule läbi on Konstantin Päts lõpuks pälvinud teadusliku jahedusega kirjutatud ja heale allikakriitikale põhineva eluloo, milles aastakümnete jooksul esitatud arutelud, kirumine ja ülistused jäetakse sinna, kus nende koht.

Järgmiseks jään ootama seda päeva, mil saaksin ronida Toompeale vaatama Pätsi monumenti.

Soome keelest tõlkinud
Andres Langemets

¹ S. Zetterberg. Konstantin Pätsin „poliittinen testamentti“. – Musarum minister. Studia in honorem Karl Tarkiainen. Helsinki: Arkistolaitos, 1998, lk. 95–108.